

איסוף וקבורת דם במלחמה¹

רס"ן הרב דוד פייג | רב עוצבת הגליל

א | הקדמה

המציאות עימה מתמודדים הרבנים הצבאיים וסגלי הרבנות בעניין הטיפול בחללים בגזרות השונות אינה פשוטה ודורשת תעצומות נפש וכוחות פיזיים בשגרה בכלל, ובאופן עצים במיוחד בעיתות משבר ומלחמה.

התפיסה ברבנות הצבאית בנוגע לטיפול בחללים היא, שתפקידנו כרבנות לאסוף את כלל הממצאים מהזירה כולל דם, רקמות וציוד אישי ולהביא את הכול עד טיפת הדם האחרונה הספוגה בבגדים, בציוד ובאבנים לקבר ישראל. ואכן, זו התפיסה הראויה ביותר.

לצד זאת, אנו נדרשים לקחת בחשבון שלצערנו ייתכנו בעתיד מצבים קשים וכואבים שיחייבו טיפול בחללים רבים. הניסיון מלמד שאירועי טיפול בחללים ואירועי סריקה לוקחים זמן רב, מאמץ ניכר וכוחות רבים למימוש המשימה. טיפול באירוע חללים מורכב יכול לקחת עשרות שעות עבודה ואף מספר ימים של אנשים רבים.

כסגלי רבנות התומכים את המאמץ המלחמתי אנו נדרשים להיערך למלחמה מורכבת בה נדרש לפעול במספר זירות של טיפול בחללי צה"ל, במתארים שונים. במאמר זה, אני מבקש לנתח את סוגיית איסוף הדם, מה הכרחי ומה מחויב מבחינה הלכתית לקבור מדאורייתא ומדרבנן, וכפועל יוצא מכך, מה הרף המינימאלי הנדרש לאיסוף חלקי רקמה ודם של החללים הפזורים בשטח במצבים בהם הכוחות מצומצמים, כאשר יש סיכון לכוחות המשתתפים וכאשר אנו נדרשים לשמר כוחות להמשך האירועים ולשלבנים הבאים בלחימה.

יש לציין שלאחר בחינת הסוגיות ניכר שהפוסקים הראשונים והאחרונים דנו ברבים מהמקרים לגופם כמקרים יחידניים, אך לא במציאות מלחמתית מורכבת בה ייתכן ויחסרו חלק מהכוחות הנדרשים למימוש המשימה.

1. הערכת העורך: ראה בעניין זה במאמרו של הרב יעקב רוז'ה "חובת קבורת דם", בעלון מחניך כרך ב' (תשס"ח), עמוד 159 ואילך.

כולי תפילה ותקווה, שלא נידרש להכרעות מעין אלו בשנים הבאות ומספר הנפגעים בקרב כוחותינו – אם בכלל – יהיה מועט.

ב | מצוות הקבורה

אקדים הקדמה קצרה לחשיבות מצוות הקבורה בה אנו עסוקים ונגסה דרכה לבאר את היסודות עליהם נדון בהמשך.

בפרשת כי תצא נאמר²:

”לא תלין נבלתו על העץ פי קבור תקברנו ביום ההוא פי קללת אלהים תלוי ולא תטיא את אדמתך אשר ה' אלהיך נתן לה נחלה”.

הפסוק מדבר על מי שנהרג על ידי בית דין – מצווה לקברו באותו היום בו נהרג³.

בענין זה נאמר בגמרא⁴:

”אמר רבי יוחנן בשם רשב”י: רמז לקבורה מן התורה מנין? ת”ל ‘כי קבור תקברנו’, מכאן רמז לקבורה מן התורה”.

ראשונים רבים הסיקו מדברי הגמרא שיש חיוב מדאורייתא לקבור את המתים⁵. ברם, יש שהבינו שזו ‘אסמכתא’ בעלמא ושאינ מכאן כל מקור לחיוב דאורייתא, מכיוון שהפסוק דן אך ורק בהרוגי מלכות⁶.

2. דברים, כ”א כ”ג.

3. ראה רמב”ם סנהדרין, ט”ו ח’.

4. סנהדרין, דף מ”ו עמוד ב’.

5. כך הובא למשל ברמב”ם, ספר המצוות, עשה רל”א; סמ”ג, עשין ק”ד; ספר החינוך, מצווה תק”ל; רמב”ן השגות על סה”מ, שורש א’ ובפירושו עה”ת דברים, שם; זהר הרקיע לרשב”ץ, כ”ה; בית הבחירה למאירי על סנהדרין, שם; רבינו ירוחם, חלק חוה, נתיב כ”ח ועוד רבים. יש אמנם לציין לדבריו של בעל ספר רביד הזהב (על פרשת תצא) הסובר בדעת הרמב”ם שכל סיבת חיוב הקבורה בשאר מתים נובעת מהאיסור “לא תלין נבלתו” – כך דייק מדברי הרמב”ם בהלכות סנהדרין, שם. ורצה להשוות את הרמב”ם לשיטת הבה”ג (בהקדמה למנין המצוות שלו), והיראים (סימן שפ”ד). אך גם בלאו זה של “לא תלין” נחלקו האחרונים – דעת שו”ת חתם סופר (יורה דעה, של”ח) שזה מהתורה, אך המהר”ץ חיות בספר דרכי הוראה (סימן ג’) כתב שזהו לאו מדרבנן וכ”כ הרב בכרך בשו”ת חוות יאיר (סימן קל”ט) והוכיח כן מהלכה בחושן משפט (שולחן ערוך, ק”ז ב’) האומרת שמעכבים קבורה עד שהיורשים ישלמו את חובות האב, ואם האיסור של בל תלין היה דאורייתא, לא היו מתירים זאת.

6. כ”כ הרדב”ז בשו”ת שלו, ח”א, סימן שי”א, ראה גם שם, סימן תש”פ; רבנו חננאל, על אתר; ספר היראים, מצווה רנ”ב; רס”ג, סה”מ, מ”ע י”ט ובפירוש הגרי”פ פערלא, שם; דינא דחיי על סמ”ג ל”ת קצ”ז ועשין ק”ד; וע”ע בחיד”א, ‘עין זוכר’, מערכת ר’, אות ט; ובקהלת יעקב (למהר”י אלגאזי), תוספת דרבנן, אות ק’, סימן רפ”ד (הוא טוען שם בין השאר שגם לדעת הרמב”ם שאף שמה”ת יש מצוה לקבור את המת, אפשר בארון, ומדרבנן צריך לקברו בקרקע דווקא עיי”ש). ראה גם בשדי חמד ח’ ט”ז, מע’ ק’, אות ל”ט שהביא את רוב שיטות האחרונים בשאלה זו.

להלכה, אף אדם שציווה על בניו שלא לקברו - אין שומעים לו אלא קוברים אותו, מפני שאם לא יקברו אותו, יהיו חרפה וביזיון גדול לכל האנשים החיים, מפני שגופו של אדם - הדומה להם - מוטל בביזיון⁷. כלומר, במצוות הקבורה יש משום כבוד לחיים, ולכן כשאין לנפטר משפחה, כל בני המקום מצווים לקברו⁸.

על כל פנים, ממאמרו של רשב"י דייק הר"ן בחידושו שם:

"רמז לקבורה מן התורה - כלומר קבורת קרקע, שאם לא כן היה במשמע שלא יהא מצוה אלא שיהא מעבירין מכנגד פני הרואין דומיא דעץ, שאמרה תורה לא תלין נבלתו על העץ.

וזה מבואר... וא"כ אין אדם יוצא מידי חובת קבורה אלא בקבורת קרקע... הכוונה בקבורת קרקע מפני שהיא תכלית הענין שאין לך גניזה גדולה ממנה. וכן היה מנהג התלמוד בקבורת הכוכין שהיו נותנין שם את המת כשהוא מונח בארון אבל מפני שאמר הכתוב "כי עפר אתה, ואל עפר תשוב", ואמרו בהגדה שהעפר הוא רפואתו, טוב לקיים בו קבורת קרקע ממש, שלא בהפסק וכן מנהגנו בגירונה ובגלילותיה"⁹.

לדידו של הר"ן, הרמז מהפסוק בא ללמדנו שלא די לקבור את המת, אלא שיש לקברו בקרקע. וכן כתב הרמב"ן בתורת האדם, שהמצווה היא בקרקע דווקא. וראה עוד על כך בשו"ת דברי חיים¹⁰ המבאר את מסקנת הגמרא באופן קצת שונה:

"ולכאורה משמע דהאבעיא הוא רק על הקבורה בעפר, אבל על כל פנים צריך להצניעו כדי שלא יעבור על 'לא תלין', דודאי אין רשאין לעבור על מצות לא תלין ואפילו אם הוא צוה שלא לקוברו וקבורה משום כפרה אין לנו לעבור על התורה כי קרא סתמא

ועיין עוד בבית האוצר למהר"י ענגל, ח"א כ"א א' שהקשה למה צריך ללמוד על מצות קבורה מפסוק בכלל, והרי מת אסור בהנאה וכל איסורי הנאה טוענים קבורה מלבד אותם שפירט בהם הכתוב שריפה, כמבואר בתחילת מסכת תמורה - ומתריך שפסוק זה בא לרבות עבד מת שככל הנראה מותר בהנאה. וראה עוד בדברי המנחת חינוך, השמטה למ"ע תקל"ז, קומץ המנחה, שחקר בעקבות דברים אלו האם יש איסור הנאה ודין "בל תלין" במת נוכרי, וראה עוד על כך בשו"ת דעת כהן למרן הראי"ה סימן קצ"ט, בשו"ת חתם סופר יו"ד סימן של"ו, בשו"ת שואל ומשיב ח"ב סימן קנ"א וכן בגשר החיים, ז' א'-י' ובמצוין שם.

7. שולחן ערוך יורה דעה, שמ"ח ג'.

8. הרב אשר וייס (מנחת אשר, פרשת ויחי) הציע זאת באופן קצת שונה על ידי גדר 'משולש': 'ונראה דיש ג' דינים במצות קבורה, א' מצוה על הקרובים וזה דין טומאת כהנים כדי לעשות צרכי המת ע"י קרוביו ודין זה מבואר ברמב"ם (פ"ב מאבל). ב' כשאין קרובים או כשלא רצו לקיים מצותן מצוה על כל ישראל מ"קבר תקברנו" והלכה זו מבוארת ברמב"ם (פי"ב מאבל). ג' להרבות בכבוד המת בכל עניניו וזה מדברי סופרים (פי"ד שם)". וראה עוד בשו"ת חוות יאיר, סימן קל"ט; שו"ת שאגת אריה (החדשות), סימן ו', ובסמ"ק סימן ס"ט - ביחס לשאלת האחריות על הקבורה, האם ומתי חלה על הקרובים או על בית הדין.

9. ביחס לארון בקבורה - ראה במרגליות הים לרב ראובן מרגליות, על אתר, אות ז'.

10. יורה דעה, א' ס"ד.

כתיב ואנן לא דרשינן טעמא דקרא ולכן ודאי חייב בקבורה בארון על כל פנים גם שצוה שלא לקבורו (ומיתה) [וקבורה] משום כפרה ורק האבעיא הוא אם קוברין בעפר אם צוה שלא לקבורו דקבורה בעפר אינו רק רמז בעלמא ושאלו בעל האבעיא מאי טעמא דהך רמז".

לדעת האדמו"ר מצאנז, בעל הדברי חיים, קיימת חובה לקבור - להצניע את גוויית המת - ללא כל קשר לדברי רשב"י בגמרא. הדרשה מהפסוק רק מביאה רמז לכך שיש מעלה, להיקבר בעפר; אך לכלל חיוב עוד לא באנו. החיוב להצניע את הגוף נובע, לדעתו, מהלאו של "לא תלין". הנפקא מינה תהיה האם מותר לקבור אדם שביקש שלא יקבורוהו - ועל פי ההלכה אין שומעים לדבריו, כאמור לעיל - בארון, במקום באדמה. אם זהו רק רמז, אזי מותר לקבור אדם כזה בארון ולא צריך לקבור אותו באדמה.

בהקשר זה, הוסיף הרמב"ן על התורה שם, שהמלין את מתו בארץ ישראל עובר באיסור נוסף, שנאמר: "וְלֹא תִטְמֵא אֶת אֲדָמְתָךְ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ נַחֲלָה!" להלכה, פוסק הטור¹¹:

"אמר ר' יוחנן מניין לקבורה מן התורה, פירוש שצריך לקבורו בקרקע ולא יתננו בארון ויניחנו כך, תלמוד לומר "כי קבור תקברנו", לפיכך הנותן מתו בארון ולא קברו בקרקע עובר משום שמלין המת, אלא צריך לקבורו בקרקע. ואם עשה לו ארון וקברו בקרקע אינו עובר עליו. ומכל מקום יפה לקבורו בארץ שקבורת ארץ ממש מצווה ואפילו בחוצה לארץ. ובכל מקום ומקום לפי מנהגו, יש קוברים בכוכין ויש בחפירות, יש בארון ויש בלא ארון".

ובאר ערוך השולחן שם:

"בסנהדרין "א"ר יוחנן מניין לקבורה מן התורה שנאמר "כי קבור תקברנו" כלומר דשלא יהא המת מונח בגלוי דבר זה השכל מחייב וכל מין האנושי מודה בזה, אלא דלפי השכל די לסוגרו בארון של ברזל ולהניחו באיזה מרתף, אבל התורה הקפידה שגוף האדם יהיה טמון בקרקע, כדכתיב "ואל עפר תשוב", ולכן הנותן מתו בארון ולא קברו בקרקע עובר משום "בל תלין", ולכן כתיב בקרא דבל תלין "קבור תקברנו" לשון כפול דזווקא בקרקע במכי קבור בלבד הייתי אומר לקבורו בארון בלבד ולזה כפלה התורה תקברנו. ואם נתנו בארון וקברו בקרקע אינו עובר עליו".

כפי שאנו רואים במקורות אלו ובמקורות רבים נוספים, ישנה חשיבות רבה להביא כל איש ישראל שמת לקבורה בקבר ישראל. והגמרא במסכת סוכה¹² אף אומרת שקבורת מת מצווה דוחה את הבאת קרבן הפסח שחיובו בכרת!

11. יורה דעה, שס"ב.

12. דף כ"ה עמוד ב'.

בחללי צה"ל מצווה זו מתעצמת וחובה עלינו לפעול ביתר מרץ, על מנת שכל חלל צה"ל שיצא למלחמה ומסר את נפשו למען עם ישראל, יובא לקבר ישראל. האחריות היא אחריות ציבורית הן כלפי החייל והן כלפי משפחתו.

ג | שיעור דם לעניין טומאת מת

לאחר שסקרנו בקצרה את הלכות קבורה, נפנה לסוגיית מבוא נוספת, בעניין הטומאה בדם. לאחר מכן נגיע לענייננו, ביחס לחובת הקבורה בדם.

שנינו במשנה¹³:

"אלו מטמאין באוהל: המת, וכזית מן המת... השדרה והגולגולת, אבר מן המת... ורוב בנינו ורוב מניינו של מת... רביעית דם ורביעית דם תבוסה..."

ומבאר הרב עובדיה מברטנורא:

"רביעית דם - שיצא כולו לאחר מיתה. ורביעית דם תבוסה - שיצא מקצת רביעית מחיים ומקצת לאחר מיתה. תבוסה - לשון "מתבוססת בדמייך" (יחזקאל ט"ז). ורביעית דם שיצא כולו לאחר מיתה דאורייתא, דכתיב "במת בנפש". אבל דם תבוסה אינו אלא מדרבנן. ותני דאורייתא ותני דרבנן."

עוד שנינו¹⁴:

"אלו שאם חסרו טהורין: כזית מן המת וכזית נצל ורביעית דם ועצם כשעורה".

אנו רואים מדברי המשנה שדם המת, שיצא מן המת - מטמא כמת במגע, במשא ובאוהל, והוא אחד מאבות הטומאה שיש במת, אלא שהכמות הנדרשת לטומאה היא רביעית. פחות מזה - אינו מטמא.

יסוד זה נשנה שוב במשנה¹⁵:

"...רביעית דם שנבלעה בתוך הבית, הבית טהור. נבלעה בכסות, אם מתכבסת ויוצא ממנה רביעית דם, טמאה, ואם לאו, טהורה, שכל הבלוע שאינו יכול לצאת טהור".

בביאור טעמא דקרא בעניין זה, מביא הר"ש משאנץ¹⁶ את דברי אבא שאול בתוספתא¹⁷, ששיעור רביעית דם לטומאה נובע מן העובדה ש"תחילת ברייתו של קטן - ברביעית", דהיינו שרביעית דם היא השיעור המינימאלי לחיים. כעין זה כתב גם רש"י¹⁸,

13. אהלות ב', א'-ב'.

14. שם, משנה ה'.

15. שם, ג' ב'.

16. אהלות, ב' ב'.

17. אהלות, ג' ב'.

18. סוטה, דף ה' עמוד א'.

ששיעור רביעית דם הוא הלכה למשה מסיני, "שברביעית דם הוא מתקיים", דהיינו שמדובר על שיעור החיות המינימאלי¹⁹.

לגופה של ההלכה, כתבו מפרשי המשנה²⁰ שרביעית דם טמאה מן התורה, כדין כזית מן המת. אמנם, יש לעיין בדעת הרמב"ם בעניין זה, דהנה כתב הרמב"ם²¹:
 "דם המת מטמא כמת במגע ובמשא ובאוהל. שנאמר "בנפש האדם" ונאמר "כי הדם הוא הנפש".

וכמה שיעורו? רביעית.

ואפילו תמצית הדם, כל זמן שיש בו אדמומית מטמא באוהל כמת".
 מפשטות דברי הרמב"ם נראה כי טומאת רביעית דם היא טומאה גמורה מן התורה. אך בהלכה הבאה שם כתב:

"דם החי, אפילו דם נחירה – הרי זה טהור, כל זמן שהוא חי. נתערב הדם שיצא ממנו באחרונה סמוך למיתה עם הדם שיצא ממנו אחר שמת וכל התערובת רביעית ואין ידוע כמה יצא מחיים וכמה יצא אחר מיתה, אפילו חצי רביעית מחיים וחצי אחר מיתה, הרי זה נקרא דם תבוסה ומטמא במגע ובמשא ובאוהל, אלא שטומאתו מדברי סופרים".

ניתן להבין מדברי הרמב"ם, שרביעית דם המת מטמאה מן התורה, בניגוד לדם תבוסה שטומאתו מדברי סופרים. אלא, שבפרק הבא שם כתב²²:

"טומאת רובע עצמות באוהל וטומאת רביעית דם וטומאת אבר שאין עליו בשר כראוי בין מן המת בין מן החי, יראה לי שכולן טומאתן אינה דין תורה, שהרי אין הנזיר מגלח עליהן כמו שביארנו בנזירות ואין חייבין עליהן על ביאת המקדש, וכל טמא בטומאה של תורה חייב על ביאת המקדש. לפיכך אני אומר שכל טומאה מן המת שאין הנזיר מגלח עליה אינה דין תורה".

כלל גדול לימדנו הרמב"ם, שכאשר השתמש בלשון "יראה לי" כוונתו שאין מקור מפורש לדבריו²³. ואמנם, הראב"ד משיג:

"אמר אברהם אף בזה טעה ... ורביעית דם באהל מקרא על כל נפשות מת לא יבא, אבל על מגעו ומשאו אינו מגלח דלא כתיב ביה אלא ביאה... וחצי קב עצמות וחצי לוג

19. וראה עוד בספר "התלמוד וחכמת הרפואה", שהסביר שבעובר בן שבעה חודשים שיעור הדם הוא רביעית בדיוק. ניתן גם לומר, שאיבוד של רביעית דם הוא שמהווה סכנה, ואם כך לאו דווקא בעובר, אלא בכל קטן, ואולי אף בגדול.

20. ראה בפירושו הרב קהתי שם.

21. הלכות טומאת מת, ב' י"ב.

22. שם, ג' ג'.

23. כך כתב באגרתו לרבי פנחס הדיין, ראה אגרות הרמב"ם במהדורת הרב שילת, עמוד תמ"ג; וראה עוד על כך במאמרו של הרב יהושע הוטנר בכתב העת "המעייין", ניסן תשס"ז.

דם כמת שלם נינהו כעין שדרה וגולגולת ומש"ה מטמאין במגע ובמשא ובאהל ונזיר מגלח עליהם דכתיב וכי ימות מת עליו זהו מת שלם".

נראה שפתח להבנת דברי הרמב"ם שרביעית דם הינה מדרבנן, הוא מה שכתב במקום אחר²⁴:

"ואלו טומאות מן המת שהנזיר מגלח עליהן: ... ועל חצי לוג דם הבא ממת אחד".

כלומר, לדברי הרמב"ם שיעור דם המטמא מן התורה הוא חצי לוג, דהיינו שתי רביעיות דם (לרא"ח נאה - לפיו רביעית היא כ-86 סמ"ק, שיעורו הוא כ-150 סמ"ק, ויש עוד לעיין אם מדידה זו נכונה לגבי הדם, אך אכמ"ל), ומשמע שפחות מכך אינו מן התורה.

ובאמת, האחרונים התקשו איך לפרנס את דברי הרמב"ם. בפתחת התפארת ישראל על סדר טהרות (המכונה "יבקש דעת") כתב:

"ועל כל פנים נראה לי דחצי לוג דם לכולי עלמא דאורייתא, דהרי הנזיר מגלח עליו, כפרק ז דנזיר. ועוד נראה לי דגם ברביעית מודה הרמב"ם שדינו כדאורייתא, אלא הרמב"ם הכי אורחיה, דכל דבר שאינו מפורש בתורה קרי ליה דרבנן, דרוצה לומר שכך קיבלנו בתורה שבעל פה, ואפילו הכי דינא בכל גוונא כדאורייתא".

רבי יוסף אלקלעי²⁵ כתב:

"ולדידי לא קשיא מידי דלא קאמר הרמב"ם ז"ל שדם המת הוי מדרבנן אלא דלא הוי מן התורה שיעבור בלאו וילקה, אבל ודאי אזיל ומודה דהוי מן התורה כמו הלכה למשה מסיני, אבל דם תבוסה הוי מדרבנן.

אבל ראיתי להרב מרכבת המשנה פ"ה מהלכות טומאת מת ה"ה דכתב דכונת הר"ם בדין זה הוא דכל טומאה שאין הנזיר מגלח עליה היא מדברי סופרים יעו"ש. וכן ראיתי בספר ארעא דרבנן אות רע"א כתב טומאת רביעית דם וכו' דעת הר"ם ריש פ"ג דטומאת מת דהוי מדברי סופרים..."

בשיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין²⁶ הרחיב לבאר דין זה. לדעתו, יש להבחין בין מת שלם, לבין נפש של מת. רביעית מטמאה כי היא חלק מן המת - נפש של מת, ולעומת זאת חצי לוג מגלם בפועל את המת השלם.

דבר זה מדויק מדברי הרמב"ם בפירוש המשנה²⁷:

"והנה לא נחלקו רבי עקיבא והחכמים בכזית בשר וכו' מב' מתים, ומודים חכמים שהם טמאין דהני שצריכין שיעורא בגודל הכמות מצטרף גם מב' מתים, אבל אבר ושדרה

24. נזירות, ז' ב'.

25. בפירושו אמר יוסף על הלכות טומאת מת, ג' ג'.

26. טהרות, עמ' 231-253.

27. אהלות, ב' ו'.

וגולגולת חשיבותן באיכותן שהם חשובין חלק חשוב מן הגוף, בזה ס"ל לחכמים דבעינן ממת אחד, וכן רובע עצמות ורביעית דם נמי משום שהן חלק חשוב מן הגוף ולכן בעינן ממת אחד".

לפי זה, טומאת רביעית דם היא מדין תורה, אך לא מגלחים עליה משום שרק מפגש עם מת שלם, דהיינו חצי לוג דם, מחייב תגלחת.

כלומר, דין גילוח וסתירה בנזיר אינו מתייחס לכל מקרה של טומאת מת, אלא רק למפגש עם המוות. האיסור קיים מדאורייתא בכל טומאת מת, מצד האיסור המתייחס לתוצאת הטומאה, שכן טומאה סותרת קדושה, והימים שבהם הנזיר טמא אינם עולים למניין, משום שקדושתו בהם פגומה. סתירה, לעומת זאת, נגרמת רק כתוצאה מהמעשה החמור של מפגש עם המוות.

את החילוק בין שני סוגי הטומאה מסביר הרמב"ם בהמשך הלכות נזירות²⁸:

"יש טומאות מן המת שאין הנזיר מגלח עליהן ולא סותר את הקודמין ואע"פ שנטמא בהן טומאת שבעה, לפי שלא נאמר בו "וכי יטמא לנפש" אלא "וכי ימות מת עליו" - עד שיטמא מטומאות שהן מעצמו של מת".

לאור דברים אלו, ייתכן שיש לפרש את דבריו בהלכות טומאת מת שאין הכוונה לדין דרבנן, אלא לדין מדברי סופרים בעל תוקף דאורייתא, ובתורה מפורשים רק מקרי טומאה שבהם יש מפגש עם המת.

מעתה, נוכל להתבונן בדין נוסף. הגמרא במסכת סנהדרין²⁹ מצטטת מחלוקת בין חכמים ורבי עקיבא בעניין שיעור הדם המטמא חפצים אחרים הבאים עמו במגע או חפצים הנמצאים עמו תחת אותה קורת גג (טומאת אוהל). אין מחלוקת כי שיעור הדם הנצרך על מנת לטמא הוא רביעית, כאמור לעיל, אלא מחלוקתם של רבי עקיבא וחכמים, כפי שמופיעה במשנה³⁰, היא האם שיעור זה יכול להיות מורכב מדם הבא משני גופים נפרדים. לפי רבי עקיבא, שיעור זה יכול להיווצר משני גופים שונים, ואילו לפי חכמים, רק רביעית דם שבאה מגוף אחד יכולה ליצור טומאה.

התוספות³¹ התקשו: מה סברת החכמים ששיעור דם משני מתים אינו מצטרף, והלא בדרך כלל שיעורים שונים מצטרפים זה לזה?! לאור היסוד שראינו לעיל ברמב"ם, שמידת הדם המטמאת (רביעית) איננה עניין כמותי אלא איכותי - נפש, מובנת היטב סברת חכמים הסוברים שרביעית דם משני גופים אינה מצטרפת. כל דם בא מנפש אחרת, ולכן לא ייתכן שיהיה כאן צירוף. מעתה, מובן מדוע רבי עקיבא הוא בעל הדעה המחודשת

28. ז', א'.

29. דף ד' עמוד א'.

30. אהלות, ב' ו'.

31. יומא דף פ"א, ד"ה כל.

במחלוקת זו, ובגמרא בסנהדרין שם הוא אכן נזקק לפסוק מיוחד כדי ללמד את דבריו³². לאור הנ"ל ניתן לתרץ את קושיית הרב דוד רפפורט בספרו מקדש דוד³³. הוא מקשה מדוע פוסקת המשנה במסכת אהלות כי רביעית דם שנקרשה ממשיכה לטמא, אף על פי שמבחינה פיזית, רביעית דם שנקרשה אינה מכילה עוד שיעור רביעית³⁴? לפי היסוד הנ"ל שרביעית מהווה יחידה איכותית של נפש, לא אכפת לנו שכרגע באופן אמפירי אין רביעית, כי מידת הנפש עדיין קיימת כאן.

ד | חיוב קבורת דם

הארכנו בדברים בעניין טומאת הדם, ומעתה נעבור לעיקר דיוננו ולמצות קבורה בדם. הנה חקר הרב משה שטרנבוך³⁵:

"אין הדבר ברור אם רביעית דם חיוב הקבורה הוא מפני התקלה שלא יטמא, או בגדר אסור הנאה, או שיש מצות קבורה, כמו בכזית בשר שלכמה פוסקים חל עיקר המ"ע דקבורה".

הרב שטרנבוך טוען שלא ברור מהי הסיבה בגינה אנו נוהגים לקבור את הדם היוצא מן המת. אם מדובר על חובת קבורה עצמאית, הרי שיש לבחון אותה בפני עצמה. ברם, אם מדובר על תקלה ושמירה מפני טומאה, הרי שלאור כל האמור לעיל, שפחות מרביעית דם אינה מטמאת, נראה שלא תהיה גם חובת קבורה.

בניסיון לפשוט את הספק, מצטט הרב שטרנבוך את הסוגיה במסכת פסחים³⁶ העוסקת באיסורי הנאה ואכילה. הגמרא שם עוסקת באיסור הנאה מגיד הנשה ומדם הבהמה. ביחס לגיד הנשה, נאמר בגמרא שהותר בהנאה כפי שהותרה נבלה בהנאה, ונאסרה רק באכילה. ביחס לדם, מביאה הגמרא ילפותא מיוחדת, שהדם הוקש למים ועל כן אין בו איסור הנאה. התוספות שם מקשים: מדוע ההלכה שנשנתה לגבי גיד הנשה, דהיינו שהוא חלק מן הנבלה ומותר בהנאה, אינה נכונה גם ביחס לדם, ויש צורך בילפותא ובהיקש למים!?! והשיבו, שמכאן מוכח שדם הבהמה איננו חלק אימננטי ממנה, אלא ישות עצמאית. ובכן, שמא נאמר אף ביחס לדם האדם, שאיננו חלק מן המת, ועל כן חובת קבורתו היא אך ורק מפני הטומאה.

32. וראה עוד בשיעורי רבי דוד פורבסקי, סנהדרין שם.

33. טהרות, מ"ט.

34. כפי שעולה מן הגמרא במסכת שבת, דף ע"ז עמוד א'.

35. תשובות והנהגות, א' תרצ"ו.

36. דף כ"ב עמוד א'.

ברם, התוספות עצמם מקשים מן הגמרא בשבת³⁷, שם נאמר ששיעור רביעית הוא למעשה שיעור כזית, ומכאן שהדם איננו ישות עצמאית, אלא מעין "בשר נזולי". אך הם מיישבים את הסתירה, וממסקנתם נראה שהדם אכן איננו חלק מן הבשר.

להלכה דנו בכך אחרונים, והמהרש"ם³⁸ קבע שחובת קבורת הדם היא משום "שדמו כבשרו בזה". הרב שטרנבוך מצטט את דבריו, ודנו בהם פוסקים נוספים³⁹.

לגופו של עניין, יש שלמדו על המצוה לקבור דם מדינו של הרוג. הבית יוסף⁴⁰ מצטט את ההגהות מיימוניות, שנהגו לקבור הרוג בלא טהרה ובלא תכריכין, וכן פסק בשולחן ערוך. הרמ"א הוסיף, שכך עושים גם ליולדת שמתה.

והנה, אם היה מדובר על הרוג בלבד, ניתן להסביר שהטעם הוא כדי "להעלות חימה". אך פסיקתו של הרמ"א לגבי יולדת, עשויה ללמד שהדבר קשור לדם היוצא בשעת מיתה, שחייב בקבורה. ואמנם, הרב חיים פלאג'י⁴¹ נשאל אודות חולה שחלה חולי קשה והאריך ימים בחוליו עד שגופו היה נגוע בחבורות ופצעים רבים המוציאים דם, והתלכלכו בגדיו וכלי מיטתו בדם. הרב פלאג'י השיב שלא מצאנו בפוסקים לקבור מת בלא טהרה מלבד בהרוג, או שנפל מן הגג ומת, מכיוון שחוששים לדם הנפש היוצא ממנו הדורש קבורה. ברם, שאר מתים בחלאים שבאו עם מכות ופצעים, אע"פ שמוציאים דם, מטהרים אותם ומלבישים אותם תכריכין. וכן כתב החכמת אדם⁴² שבוודאי אין לחוש לקבור דם היוצא מן האדם בחייו, שלא החמירו אלא דווקא כשיצא ממנו דם בשעת מיתה - בגלל החשש שזהו דם הנפש.

למדנו מדבריהם, שאמנם ישנה חובה לקבור את דם הנפש. ומסתבר, לאור האמור לעיל, שהיינו דווקא ברביעית דם, שאכן מוגדרת כנפש.

והנה, הש"ך⁴³ מצטט את דברי הב"ח שיש לקבור כל דם, בגדים ואף אדמה ספוגה בהם יש חשש שהינם ספוגים מרביעית דם שהנפש יוצאת בה:

"...שוב מצאתי כתוב, שמעתי הטעם גבי הרוג דהרי כבר יצאו כל הדמים ממנו והם מובלעים בבגדיו וחיישינן שמא נבלע בתוכן הרביעית דם שהנפש יוצאת בו, ע"כ יקברוהו כמו שמצאוהו ולא יחלצו אפילו מנעליו, דשמא הדמים שיצאו עם יציאת הנפש הם בתוך המנעלים, וע"כ נוהגין בהרוג לחפור ולחתור במרא וחצינא בקרקע

37. דף ע"ז עמוד א'.

38. בשו"ת, ד' קי"ב.

39. ראה במאמרו של הרב הרב זלמן יוסף אלוני (אב"ד דובלין, אירלנד ומחבר ספר 'כתונת יוסף') "בדין מהו נקרא חסר באדם שכהן יהי' אסור לטמאות עליו", בכתב העת "הנאמן", שנה כ' גיליון ל"ח.

40. יורה דעה, שס"ד ד'.

41. שו"ת חיים ביד, ק"ז.

42. קנ"ז י'.

43. יורה דעה שס"ד, ס"ק י"א.

במקום שנמצא שם ההרוג, וכן כל דמו שיצא ממנו במקום קרוב לו וקוברין אותו עפר שנבלע בו דמו עם ההרוג דשמא באותו הדם יצא דם הנפש. ומזה הטעם ג"כ במי שנפל מן הגג ומת או נפל עליו הבית ומת ונעשה בגופו פצעים וחבורות ומוציא מהם דם, וזה גם כן טעם היולדת, דרובם אינם מתים אלא מחמת שנעשה באיברים הפנימיים שלה פצעים כשכורעת לילד וע"י כך יצא ממנה דם הרבה ונבלעו בכתנות שעל גופה ובשאר בגדים שעטרה והדמים שיצאו עם יציאת הנפש נבלעו בתוכם (ע"כ יש לקבורה בבגדיה)."

גם בחכמת אדם כתב שקוברים עמו את העפר הסמוך לו שנבלע בו הדם, ושגם קוברים עמו בגדיו ומנעליו, אם יש לחוש שמא נבלע בהם דם הנפש, כגון בישראל שנמצא הרוג, וכל זה דווקא בגדים שהוא לבוש בהם, אבל אם ניתז מן הדם על שאר בגדים שאינו לבוש בהם, אין צריכים קבורה.

חשוב לציין, שדם שיצא מחיים, אפילו קרוב מאד ליציאת הנשמה, ובשעת יציאת הנשמה פסק הדימום, אינו חייב בקבורה, אפילו מדרבנן, כפי שהדגיש זאת בשו"ת שבט הלוי⁴⁴.

בשו"ת קשרי מלחמה⁴⁵ דן בטיפול בצידוד החלל, בגדיו והעפר שסביבו, וכתב:

"לאור דברי הב"ח נמצאנו למדים מספר יסודות הלכתיים.

דם שיצא מגופו של חלל לאחר מיתה, אין חובה הלכתית לקבורו, מכיוון שאין זה דם הנפש (הפת"ש סק"ו בשם תשובת חינוך בית יהודה), אמנם זהו מצד מצוות עשה של קבורה, אבל מטעמים אחרים יש לקבור דם שיצא לאחר מיתה בדומה לכזית בשר, או משום איסור הנאה או משום טומאה, שהרי כל רביעית דם המת מטמא מן התורה, דיליף טומאתו מדכתיב 'כל הנוגע במת בנפש האדם'⁴⁶.

ועיין בשו"ת מהרש"ם שכתב גם כן, שדם שיצא אחר מיתה, ודאי צריך קבורה שהרי דמו כבשרו...

וכשנפצע באורח קשה, ומת מפצעיו לאחר מס' ימים, גם נוהגין בו כבשאר מתים לעניין טהרה ותכריכין, ואין צריך לקבור את דמו שיצא ממנו, משום שאין זה דם הנפש שיצא בשעת מיתה. אבל כשהחייל נפטר משטף דם, דינו כדין יולדת המבואר בב"ח וכדין הרוג, שאינם עוברים טהרה ונקברים בבגדיהם ובנעליהם (מדין להעלות חימה ומדין חשש לרביעית דם הנפש)."

44. ה' קע"ט.

45. ה' כ"ד.

46. ברור שטעמים אלו אינם שייכים בפחות מרביעית דם - הן מצד הטומאה, מכיוון שאין כל טומאה בפחות מרביעית, והן מצד איסור הנאה - כמבואר, הדם לא נחשב כחלק מן המת כל עוד לא הגיע לשיעור רביעית, וגם אם תרצה לומר שכן, הרי מפורש במשנה שהיו מכבסים בגדים כדי לבדוק האם הגיעו לשיעור רביעית, וראה במפרשים, שם כיצד היו עושים זאת.

ולסיכום העקרונות בקבורת דם, הוא כותב:

1. "בדם שיצא מחלל לאחר מיתה, אין מצות קבורה משום שאין זה דם הנפש. ומכל מקום יש לקבורו מטעמים אחרים כגון איסור הנאה וטומאה [כמבואר בשו"ת מהרש"ם; אך זה מדרבנן].
2. אם יצא ממנו דם בשעת מיתה והדם בלוע בבגדים, אין פושטים בגדיו ממנו ואין מטהרים אותו, אלא נקבר בבגדיו ובנעליו ויש להכניס את רגבי העפר הספוגים בדם לקברו.
3. דם שנמרח על אלונקה שהושכב עליה החלל, או על בגד שאינו לבוש בו, או על תחבושות וחפצים שונים, כגון אפודו, יש לרוחצם במים ולשופכם לקבר".

הרב שלמה פישר⁴⁷ דן בשאלת חיוב קבורה בדם, וכתב:

"והשתא חל עלינו חובת ביאור השאלה השנייה בעניין חיוב קבורת דם מן המת. והנה בשו"ת מהרש"ם ח"ד סימן קי"ב יצא לידון בדבר החדש, דאף כי קבורת שאר מתים שאינם הרוגי בי"ד במחלוקת היא שנויה אם היא מ"ע מן התורה או לא, אבל דם המת לכו"ע קבורתו מדרבנן. וז"ל שם "אף דקיימ"ל דהמלין מתו עובר בל"ת, היינו בהלנת גופו, אבל בדם ודאי לא שייך בל תלין דאינו בכלל נבלתו, ועיין בפסחים כב ותוס' שם ותוס' מעילה יז..."

מכאן פשיטא ליה לרב שלמה פישר שלדעת המהרש"ם, לכו"ע חיוב קבורת דם המת הינו מדרבנן. כמו כן, לשיטתו אין איסור "בל תלין" בדם המת. אולם בהמשך עיונו ופולפולו בסוגיה מנסה ר' שלמה פישר לפרוץ את גישתו של המהרש"ם בעניין קבורת דם שיצא לאחר המוות, ואכמ"ל.

הרב יעקב רוז'ה⁴⁸ סיכם וכתב:

"לאור האמור לעיל מתנדבי זק"א הבאים לטפל באירועי מוות בלתי טבעי ויש דם במקום האסון, מספק יש לאסוף כל טיפה וטיפה של דם כדי להביא לקבורה יחד עם המת. אולם בשעת דחק גדול, כגון דם מן המת שנתפזר לאורך מסילת ברזל וכמעט בלתי אפשרי לאסוף את כל הדם יש לסמוך על דעת גשר החיים ולאסוף רק אם יש רביעית במקום אחד".

כאשר נשאל הרב רוז'ה ביחס לטיפול בהרוגי תאונת רכבת, הוא כתב:

א. חובת קבורה מדאורייתא היא על בשר עד כזית ועצם עד כשעורה, פחות מכאן לכתחילה יש חיוב קבורה מדרבנן אפילו בכלשהו (משום גניזה - חתם סופר, ב' שו"ג).

ב. קבורת דם הינה מדרבנן כנזכר בשו"ת מהרש"ם...

47. בספר נועם, כרך ב', תשי"ט.

48. בקובץ הנחיות לרבני זק"א.

ג. לכתחילה יש לאסוף כל טיפת דם מחשש לדם הנפש, בדיעבד, בדם שיצא בוודאי לאחר מיתה יש להקל כדעת גשר החיים (חלק א', פרק יא, אות ה') לאסוף רק אם יש רביעית דם במקום אחד.

במקרה של תאונה במסילת ברזל, מן הראוי לאסוף עד כמה שיד אדם מגעת וחזקה על אנשי זק"א שיעשו את המוטל עליהם בדקדוק ההלכה".

והנה סיכום נוסף מן האנציקלופדיה ההלכתית רפואית:

"בדין קבורת דם המת, יש כמה חילוקים -

דם שיצא מחיים, אפילו קרוב מאוד ליציאת הנשמה, ובשעת יציאת הנשמה פסק הדימום, אינו חייב בקבורה אפילו מדרבנן (שו"ת שבט הלוי ח"ה סימן קע"ט).

דם שיצא בשעת יציאת נשמה, ויש חשש שנבלע בו רביעית מדם הנפש, חייב בקבורה (שו"ע יו"ד ס"ד ד, ובש"ך שם ס"ק יא) וכן קוברים עמו את העפר הסמוך לו שנבלע בו הדם, וכן קוברים עמו בגדיו ומנעליו, אם יש לחוש שמא נבלע בהם דם הנפש, כגון בישראל שנמצא הרוג, וכל זה דווקא בגדים שהוא לבוש בהם, אבל אם ניתז מן הדם על שאר בגדים שאינו לבוש בהם, אין צריכים קבורה (חכמת אדם קנז, י)

ודם שיצא לאחר מיתה, גם אם ודאי שלא יצא בשעת יציאת הנפש, חייב בקבורה מדרבנן (שו"ת מהרש"ם חלק ד' סימן קיב).

דם המטפטף מן ההרוג או מן היולדת, או ממי שמת בזמן ניתוח, בדרך נשיאתו, אין צריך לאסוף הדם לקבורו (גשר החיים ח"א פי"א סע' ה-ז).

חולה שמת לאחר הניתוח בו ביום, וטרם הפשיטו מעליו את הסדינים המגואלים בדם, אם ברור שמת מחמת שטף דם, יש מי שכתב שאין לחוש לאותם דמים שעל הבגדים, ומותר לפושטם מעליו ולטהרו ולהלבישו תכריכים (שו"ת ציץ אליעזר ח"א סימן ע) ויש מי שחלק עליו (הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם, חיו"ד, סימן שסד אות א').

ה | סיכום

במאמר זה⁴⁹ סקרנו את המקורות הנוגעים לטומאת וקבורת דם מהמשנה, ראשונים, שולחן ערוך ונושאי כליו, האחרונים ואף מפוסקי זמננו העוסקים בסוגיות אלו. המסקנות הנראות לעניות דעתי הן:

1. מצווה גדולה יש בטיפול ובקבורת מתי ישראל וחללי צה"ל בקברי ישראל.
2. קבורת דם הינה מדרבנן לשיטת רוב הפוסקים.
3. מצות קבורת דם הינה על רביעית "דם הנפש" שיוצאת בשעת המיתה.
4. דם היוצא מהפצוע בחייו ונפסק הקילוח, אינו צריך קבורה.
5. דם היוצא לאחר המיתה אינו דם הנפש, אך טעון קבורה מדרבנן מסיבות אחרות.
6. בשעת הדחק כמלחמה, נראה שנכון להקל ולאסוף מזירות החללים רק מעל כזית בשר ומעל רביעית דם בלבד.
7. כאשר מענה זה הינו מורכב ומסכן את הכוחות נכון להקל ולהימנע גם מאיסוף רביעית דם הנמצאת בפיזור רחב, ולהסתמך בכך על שיטת גשר החיים, שרק כאשר רביעית הדם שיצאה לאחר מיתה מרוכזת במקום אחד, יש לאסוף ולקבור אותה.
8. כמו כן, בקבורת הדם בשעת הדחק יש לסמוך על השיטות המקלות וכדעת המהרש"ם הסוברות שאין בקבורת דם איסור "בל תלין".
9. בנוסף, ניתן וראוי לצרף מספר ספקות ולהקל בקבורת דם בשעת הדחק:
 - א. האם יש בכלל מצוות קבורה בדם זאת לאור כך שהנושא לא הובא במשנה ובגמרא ורק הוזכר כבדרך אגב בהקשר של קבורת הרוג בבגדיו.
 - ב. האם דם הנפש יכול להתבטל בדם האחר שיצא (מחיים ולאחר מיתה) כמין במינו שלדעת חכמים בטל ברוב מדאורייתא.
 - ג. האם נדרש לקבור דם האדם כאשר הגוף נקבר בקבר.
 - ד. אם חיוב הקבורה בדם המת הוא משום הנאה או טומאה, ייתכן ובשטח אויב אין חשש זה.
 - ה. יש לציין שלשיטת חלק מהפוסקים כמהרש"ם, שסוברים שכל קבורת דם המת

49. הערת העורך: למרות השפע הרב במקורות שבמאמר זה, קיימת בעיה משמעותית בסיכום דלהלן, ועל כן אין לקבלו הלכה למעשה. הכותב האריך מאוד בשתי סוגיות כלליות: חובת קבורה ככלל, וטומאת מת ברביעית דם. סוגיות אלה הן סוגיות מבוא חשובות, אך הן אינן נוגעות ללב העניין, ולעצם חובת קבורה בדם. להלן בסיכום מביא הכותב שיקולים הלכתיים שלא נידונו באופן מפורט במאמר, מטעמי קוצר זמן או קוצר מקום. היות ששיקולים אלה חשובים ומשמעותיים בפני עצמם, וכאמור הינם במוקד הסוגיה יותר מאשר הדיון הכללי לגבי קבורת דם, הרי שיש לומר על מאמר זה כי "תם ולא נשלם", ועל כן כאמור, אין להסיק מסקנות מעשיות ממאמר זה, והוא לא בא אלא לעורר את העוסקים בנושא, ולהביא בפניהם מספר מקורות ושיקולים הלכתיים להכרעה.

היא מדרבנן, ניתן לכאורה להקל מדין ריבוי ספקות שהבאנו בזאת כספיקא דרבנן לקולא שלא נידרש לקבור את דם המת בשעת מלחמה.

ו. אף דעת המהרש"ם בעניין, שדם שיוצא לאחר מיתה יש בו חיוב קבורה מדרבנן, היא חידוש בפני עצמו ואין הכרח לסבור כמותו.

ז. זאת ועוד, סיכון גדול לכוחות הלוחמים וצמצום חשיפתם לאש האויב הינו בבחינת פיקוח נפש. ולכן כל חומרא בעניין היא חומרא דאתי לידי קולא ומקילה בדיני פיקוח נפש.

ח. גם במציאות שהכוחות אינם נמצאים בסיכון וניתן לטפל בזירה ללא סיכון, יש לשקול את שמירת כוחותיהם של סגלי הרבנות לקבורת גופם של החללים (ולא דמם), ע"מ לבצע משימות מורכבות נוספות בהמשך הלחימה תוך שימור הכוח כחלק מהמאמץ המלחמתי.

10. גישה נוספת שאותה ראוי לאמץ, להבנתי, היא לבצע את קבורת הדם וכיסויו

בשטח הפגיעה ללא פינויו לאחור, זאת לאור פסיקתו של הרב עובדיה יוסף⁵⁰, שאין חובה לקבור את הדם עם הגוף, וניתן לקבור את הדם במקום שבו הוא נמצא. הרב עובדיה פסק זאת בעניין העלאת גופת איש ישראל מאנגליה לארץ ישראל לקבורה ועלות ההטסה לארץ ישראל הינה גבוהה במיוחד לאור משקל הדם הרב שהתערבב בעפר. הרב פסק שאין צורך להעלות יחד עם גופתו של הנפטר כ-200 קילו חול ודם שהתערבבו וקבע שייקברו בחו"ל ורק גופת הנפטר תועלה ותיקבר בארץ ישראל. והביא הוכחה לכך מדין המלך יאשיהו שקברו את רביעיית דמו בכמה מקברי אבותיו, משמע שאין לשיטתו חיוב בקבורת דם דווקא בקבר יחד עם שאר גופו של החלל.

11. לכתחילה, במצבים בהם ניתן לאסוף את כלל הדם והרקמות של המת, יש להקפיד על האיסוף הנ"ל באופן מלא ולהביאם לקבר ישראל (שמא יש בהם מדם הנפש, וכן מהסיבות הנוספות הנזכרות של איסור הנאה, טומאת כהן וגניזה).

50. חזון עובדיה - אבילות, כרך א' עמוד צ'.